

УДК 94(477.43).084

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.15>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У РОКИ НЕПУ (1921–1928) (НА МАТЕРІАЛІ ПОДІЛЛЯ)

Олійник Микола,

доктор історичних наук,

доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук

Хмельницького національного університету

ORCID ID: 0000-0002-3440-4965

У статті комплексно проаналізовано діяльність партійних і радянських органів Подільської губернії з реалізації політики російсько-більшовицької колоніальної влади щодо національних меншин у період непу. З'ясовано, що для роботи з національними меншинами в регіоні були створені губернські, повітові, а після проведення в 1923 р. районування округові й районні єврейські та польські підвідділи у відповідних комітетах КП(б)У й рад, а у відділах народної освіти – аналогічна секції. Звернуто увагу, що з початком українізації для координації роботи з національними меншинами було створено губернську комісію в справах національностей, включивши до її складу представників від єврейської, польської й молдавської спільнот. Вона рекомендувала окружкомам призначити члена президії, який володіє рідною мовою певної нацменшини.

Досліджено, що з метою послабити демографічне перенаселення регіону й знизити напруження міжетнічних відносин із 1923 р. на Поділлі реалізовувалася загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України й Криму.

З'ясовано, що для кращого врахування специфіки роботи в містечках і селах, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні меншини, у 1924–1928 рр. було створено єврейські польські, російські й німецьку ради. Наголошено, що діловодство в національних сільрадах переважно велося українською мовою, оскільки активних носіїв німецької, польської або їдиш не вистачало. Отже, за ініціативи зазначених рад відкривалися школи й технікуми з викладанням відповідними національними мовами. Підкреслено, що своїм великим досягненням влада вважала забезпечення доступу представників національних меншин до участі в судових засіданнях рідною мовою.

Однак усі зазначені досягнення були лише ширмою для утвердження колоніального статусу України в складі російсько-більшовицької імперії. Саме тому вже в 1930-х роках вони були ліквідовані, а активні учасники розбудови структури національних меншин – репресовані.

Ключові слова: національні меншини, неп, євреї, поляки.

Oliynyk Mykola. Implementation of the policy of the russian-bolshovist colonial government regarding national minorities in the years of NEP (1921–1928) (based on the materials of the Podillia)

The article comprehensively analyzes the activities of the party and Soviet bodies of the Podilsk province in the implementation of the policy of the Russian-Bolshevik colonial power towards national minorities during the NEP period. It was found out that provincial, district, and after the holding in 1923 were created to work with national minorities in the region. zoning, district and district Jewish and Polish subdivisions in the relevant committees of the Communist Party of Ukraine and councils, and in the departments of public education – a similar section. It was noted that with the beginning of Ukrainization, a provincial commission for nationalities was created to coordinate work with national minorities, including representatives from the Jewish, Polish, and Moldovan communities. She recommended that district committees appoint a member of the presidium who speaks the native language of a certain national minority.

It has been investigated that in order to reduce the demographic overpopulation of the region and reduce the tension of inter-ethnic relations, starting from 1923, a national program of resettlement, mainly of Jews, to the free lands of southern Ukraine and Crimea was implemented in Podilly.

It was found out that in 1924–1928, in order to better take into account the specifics of work in towns and villages where the majority or a significant part of the residents were ethnic minorities. Jewish Polish, Russian and German councils were established. It was emphasized that business in the national rural councils was mostly conducted in Ukrainian, since there were not enough active speakers of German, Polish, or Yiddish. Therefore, on the initiative of these councils, schools and technical schools were opened with teaching in the relevant national languages. It was emphasized that the authorities considered the provision of access to representatives of national minorities to participate in court sessions in their native language a major achievement.

However, all these achievements were only a screen for establishing the colonial status of Ukraine as part of the Russian-Bolshevik empire. That is why already in the 1930s they were liquidated, and active participants in the development of the structures of national minorities were repressed.

Key words: national minorities, NEP, Jews, Poles.

Вступ. У листопаді 1920 р. червона армія поширила «радянську» владу, під якою більшовики розуміли «диктатуру власної партії» [1, с. 14], на всю територію України на схід від Збруча. Нова влада відразу розпочала репресії проти симпатиків УНР, поширила на захоплені території політику «воєнного комунізму» та її провідного елемента – продрозкладки, що поглибило економічну й політичну кризу, викликало масовий антибільшовицький повстанський рух. Перед загрозою економічного й політичного колапсу більшовики змушені були піти на запровадження нової економічної політики (непу) і шукати різноманітні шляхи залучення на свій бік місцевого населення. Одним із них була показова увага до національних меншин (нацменшин) з метою переконати їх, що лише нова влада дасть їм «світле майбуття». На Поділлі цей процес мав низку особливостей, зумовлених прикордонним статусом регіону й багатоетнічним складом мешканців краю. Зокрема, тут мешкало понад 300 тисячі євреїв, або 22%, понад 70 тисяч поляків, або 23% від усіх, які проживали в Україні [2, с. 33].

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти цієї проблеми стали предметом досліджень П. Григорчука [3], О. Рубльова та Л. Якубової [4; 5], Л. Місінкевича [2], В. Нестеренка [6; 7] та інших. Їхнім загальним висновком є теза про двоїстий характер позиції більшовиків. З одного боку, вони підтримували національні меншини, створювали національні райони та сільради, турбувалися про розвиток їхньої освіти й культури; з іншого – наявність у частини етнічних меншин національних держав, наприклад, Польщі чи Румунії, робило їх в очах радянських спецслужб прямими або потенційними агентами ворожих розвідок. Євреї, основним заняттям яких були ремесла й торгівля, викликали недовіру як дрібнобуржуазні елементи. Разом із тим історіографічний аналіз дає змогу зробити висновок, що до сьогодні відсутні узагальнені наукові роботи із зазначеної проблеми.

Мета статті – комплексно проаналізувати діяльність партійних і радянських органів Подільської губернії з реалізації політики російсько-більшовицької колоніальної влади щодо національних меншин у період непу.

Виклад основного матеріалу. Важливим складником політики більшовицької влади на Поділлі було врахування багатоетнічного складу мешканців краю під час формування структури органів влади та їхньої практичної діяльності. Цим більшовики намагалися не допустити участі нацменшин у повстанській боротьбі подолян за відновлення незалежної української держави й залучити їх на свій бік. Саме тому рішенням президії ВУЦВК в травні 1921 р. при відділі управління Подільського губернского виконавчого комітету (губвиконком, ГВК), як і в інших губерніях, були створені єврейський і польський підвідділи (єввідділ і польвідділ) щодо роботи з національними меншинами як місцеві органи відділу нацменшин при НКВС [8, с. 24]. У жовтні 1921 р. ЦК РКП(б), «конструюючи» типову структуру губернських комітетів (губкомів), рекомендував організовувати національні відділи, зокрема польський і єврейський [9, арк. 22].

Перша інформація про діяльність таких відділів з'явилася в доповіді Подільського губкому про роботу за грудень 1921 р. Він повідомляв ЦК КП(б)У, що його єввідділ влаштував суд над хедером (єврейською релігійною початковою школою для хлопчиків), веде боротьбу із сіоністськими течіями й поширює літературу єврейською мовою (їдиш – *М. О.*). Водночас польвідділ через хворобу керівника працював мляво. Він готував відкриття клубу, яке відбулося в січні 1922 р., коли активізувалася його робота. Зазначимо, що через невизначеність того, який орган на місцях має відповідати за роботу серед національних меншин, на Поділлі водночас існували як відділення нацменшин, так й автономні єврейські та польські відділи й секції при повітових виконавчих комітетах (повітвиконкомах) і відділах народної освіти (наросвіті). Так, станом на 14 лютого 1922 р. єввідділи повітвиконкомів були організовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та Проскуріві; євсекції в наросвіті – у Жмеринці, Летичеві, Браїлові, Ушиці, Літині; євсекції повіткомів – у Гайсині й Бершаді. До 15 березня 1922 р. єврейські та польські секції повіткомів КП(б)У вже діяли у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Жмеринці, Проскуріві й Могилів-Подільському [10, арк. 117, 403].

Запровадження в 1923 р. політики українізації потребувало активізації роботи з нацменшинами на якісно вищий рівень. Як зазначали О. Рубльов та Л. Якубова, політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1924 р. визначило, що найкращим варіантом було утворити при ВУЦВК центральну комісію у справах національних меншин, яка мала замінити відділ нацмену НКВС. 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення ЦКНМ [4, с. 102]. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити такі губкомісії й затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу по 2 члени від євреїв і поляків [11, арк. 27-28].

На практиці це рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення. Зокрема, мала президія Подільського губвиконкому таку комісію створила ще 16 вересня 1924 р. Її головою призначили члена президії ГВК Чакова, членів комісії затвердили від єврейської, польської та молдавської

національних меншин. Водночас рекомендували округовим виконавчим комітетам (окрвиконкомам, ОВК) створити округові комісії під головуванням члена президії ОВК та двох представників від більшості національних меншин. У районах керівництво роботою відповідної комісії покладалося на члена райвиконкому, відповідального за культурно-освітню роботу. Звернімо увагу, що для здешевлення накладних витрат технічне обслуговування комісії нацмену поклали на апарати ГВК, ОВК і РВК [12, арк. 101; 13, арк. 1]. На одному з перших засідань 29 грудня 1924 р. комісія запропонувала окружкам тих місцевостей, де нацменшини становили значну кількість мешканців, виділити члена президії з нацменшин, який обслуговував би їх рідною мовою [13, арк. 5]. Це зумовлювалося потребою переконати нацменшини, що радянська влада чуйно ставиться до потреб усіх громадян. Разом із тим практична робота швидко показала необхідність урахування специфіки роботи в містечках, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні євреї та поляки. Це було тим паче необхідно, оскільки під час проведення районування 1923 р. інтереси нацменшин проігнорували [14, с. 55]. Виправити допущену помилку покликана була постанова РНК УСРР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 р., якою знижувалися норми для створення національних рад із 1000 до 500, а для районів – з 25000 до 10000 осіб. Остаточні вони були затверджені постановою IV сесії ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р. [8, с. 28]. Автор поділяє точку зору Л. Гуцало, що зниження норми для низового районування «можна трактувати, з одного боку, як пільгу для нацменшин, а з іншого – як засіб більш швидкого «приборкування» етнічних груп» [14, с. 57].

Зазначимо, що Подільська губкомісія нацмену оперативно розробила власний план районування етнічних меншин, затвердила його на засіданні 23 грудня 1924 р. і передала до ВУЦВК. План передбачав створення єврейських сільрад у Меджибожі Проскурівської округи й Чернівцях Могилівської, де було понад 90% єврейського населення. Також пропонувалося організувати польські сільради в Кам'янецькій окрузі: у Дем'янівці та Мушкотинці Дунаєвецького району, Старій Губі Смотрицького району; Рачинцях Миньковецького району; Зіньківцях Довжинецького району [13, арк. 9]. Після опрацювання всіх пропозицій із місць і їх узагальнення Центральний адміністративно-територіальний комітет (ЦАТК) 21 липня 1925 р. розглянув їх на засіданні пленуму ЦАТК за участі членів ВУЦВК. Для забезпечення національних прав єврейського населення в колишніх містечках і більшого втягнення останніх до радянського будівництва пленум ухвалив просити президію ВУЦВК про затвердження низки єврейських селищних і сільських рад. Пропонувалося організувати селищні ради в Деражні Проскурівської округи; Липівцях, Іллінцях і Браїлові Вінницької, а також сільські ради – в Красному та Н. Дашеві Вінницької, Солобківцях, Воньківцях, Лянцкоруні, Чемерівцях, Зінькові, Миньківцях, Жванчику, Калюсі, Ст. Ушиці й Оринині Кам'янецької округи [15, арк. 264–271, 283–284].

23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сільрад. На Поділлі створювалося 5 російських сільрад у Вінницькій окрузі, дві – у Тульчинській; 17 польських сільрад – у Кам'янецькій окрузі [15, арк. 283–284; 16, с. 87–90]. Процес створення національних сільрад продовжувався аж до кінця непу. Зокрема, у 1926–1927 рр. кількість польських сільрад, за підрахунками Т. Єременко, досягла 32 [17, с. 15], а за уточненими даними Л. Місінкевича – 34, із яких 20 – у Проскурівській окрузі. Єврейські сільські й селищні ради були організовані в 47 населених пунктах. Зокрема, у Кам'янецькій окрузі працювало 9 сільрад та одна селищна рада в Дунаївцях; у Проскурівській – 6 єврейських сільських і 5 селищних рад; у Тульчинській – 11 селищних та 1 сільська ради, у Вінницькій – 7 єврейських сільрад. Також 7 єврейських сільрад та 1 селищна рада діяли в Могилівській окрузі [18, арк. 20; 2, с. 35–36]. Була створена Краснодільська німецька сільрада на Могилівщині [19, арк. 6–7]. Як свідчить аналіз джерел, у таких селах і містечках місцева влада мала досить високий авторитет серед мешканців, контролювала ремісників та організовувала різноманітні майстерні й цехи, щоб надати їм соціальний захист. Проте їхні зусилля не завжди давали бажаний результат. Наприклад, попри те що в м. М'ястківці (нині – с. Городківка Крижопільського району Вінницької області [20]) була велика кількість безробітної молоді, особливо дівчат, вони не мали бажання навчатися в артілі вишивальниць. Тому з 308 учнів, які там навчалися, містечкових було лише 5 осіб. Головним мотивом небажання навчатися була мала заробітна плата, у середньому 20 коп. на день [19, арк. 7 зв.].

Однією з особливостей ведення діловодства в національних сільрадах було те, що воно проводилося українською мовою, оскільки активних носіїв німецької, польської або їдиш не вистачало. Те саме стосувалося вчителів для викладання в школах рідною для учнів мовою. Щоб послабити цю проблему, Тульчинський ОВК підтримав пропозицію Тульчинського й Гайсинського педтехнікумів про запровадження викладання в них єврейської мови [21, арк. 44–48]. Вагоме значення мало рішення президії Тульчинського окрвиконкому про відкриття з 1 жовтня 1928 р. єврейської медшколи в Гайсині з відділеннями з підготовки помічників лікарів та акушерського. Зауважимо, що впродовж трьох років школа

мала утримуватися коштом населення. Усе це робилося для того, щоб дати можливість продовжити навчання 200 випускникам 7 старших концентрів єврейських трудових шкіл, які не мали де це зробити в окрузі. Для школи знайшли приміщення, а для обладнання інвентарем і лабораторіями передбачили 8000 крб. Особливо підкреслювалося зацікавлення в школі не лише мешканців округи, а й сусідів [21, арк. 180–180 зв.].

Великою проблемою єврейської меншини на Поділлі було те, що внаслідок воєн і репресій більшість заможних євреїв виїхали за кордон. Ще певна частина подалася в еміграцію через страх, породжений великим єврейським погромом у Летичівському повіті в листопаді 1921 р., у ході якого населення розграбувало м. Михайлівку, загинуло 6 осіб [22, арк. 102]. Щоб заспокоїти єврейську бідноту, в УСРР започаткували масштабний проєкт збирання свідчень жертв єврейських погромів, які мали місце після 1917 р. На їх основі порушувалися кримінальні справи, проводилося слідство й у разі знаходження погромників з них стягувалося відшкодування за матеріальні втрати постраждалих. Значну кількість учасників цього проєкту становили подоляни [23, арк. 2–35].

Про рівень бідності більшості подільських євреїв влучно сказав В. Затонський: «Якщо ми візьмемо містечка Правобережжя, то справа не в культурі, а в тій бідності, яка скупчена зараз там, яка була скупчена в період смуги осілости, яка до цих пір не розселена і перед якою стоїть питання переселення на землю, про надання роботи» [8, с. 14]. Оскільки ні землі, ні роботи на Поділлі не було, то з метою послабити демографічне перенаселення регіону та знизити напруження міжетнічних відносин з 1923 р. була розпочата масштабна загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України та Криму [24, арк. 63]. Координатором цієї роботи виступав з боку держави Наркомат землеробства (далі – НКЗ), а з боку переселенців – товариство землеробських єврейських товариств (ТОЗЕТ). З його допомогою створювалися переселенські товариства, подавалися до окружних земельних відділів заяви на переселення, губземвідділ узагальнював їх і подавав заявку до НКЗ. Той виділяв на губернію певну кількість нарядів, якими резервувалися конкретні земельні наділи [24, арк. 63].

На їх основі представникам переселенських товариств надавали посвідчення «ходака», яке давало право передовій групі виїхати на місце переселення й підготувати елементарні умови для всього товариства. План робіт із переселення з Поділля на 1923 р. давав змогу переселення 4000 дворів, із яких 2500 – в Одеську губернію та 1500 – у Катеринославську. З 15 червня до 12 липня він видав посвідчення «ходака» 700 дворам. Було встановлено добровільний принцип переселення. Проводили його незалежно від майнового стану охочих, що створювало кращі умови для налагодження життєвих господарств. Зазначимо, що 75% місць виділили переселенцям із прикордонних округ: Кам'янецької, Могилівської та Проскурівської [24, арк. 63].

22 вересня НКЗ зупинив видання зазначених посвідчень через вичерпання лімітів, хоч у краї вже були зареєстровані 38 переселенських колективів та 11 ще не були зареєстровані. Найбільшою їх кількість була на Могилівщині – 20 [24, арк. 78, 81, 85–86]. Популярність переселення залишалася високою в наступні кілька років, що підтримувалося активною пропагандистською роботою партосередків і ТОЗЕТу та збереженням кількості нарядів на стабільному рівні. Однак поступово охочих переселитися ставало все менше. Це пояснювалося потребою сплати високого внеску в 150 крб на сім'ю, труднощами переїзду й облаштування тощо. Лише в голодному 1925 р. кількість охочих переселитися втричі перевищила наявні можливості [24, арк. 1–6].

Проте, як тільки в регіоні вдалося дещо подолати наслідки голоду 1925–1926 рр., переселенський бум спав. Так, за 1927 р. з Тульчинської округи переселилося лише 70 сімей, а з Могилівської – 98 [25, арк. 18]. Разом із тим, за свідченням газети «Червоний край», завдяки активній пропагандистській роботі у Вінницькій окрузі наряд на переселення 300 дворів на Урал і 300 на Далекий Схід було використано повністю. На 1928 р. тут запросили й отримали наряди на переселення 450 дворів до Уральської області, 100 – до Сибіру та 850 – на Далекий Схід, своєчасно відправили туди ходаків від 870 родин [26, с. 6].

Значним успіхом подільської влади було створення в судах єврейських і польських камер, що давало змогу брати участь у процесі рідною мовою [699, с. 63]. Загалом по республіці, за даними Л. Місінкевича, кожна друга польська й кожна третя єврейська судові камери працювали на Поділлі [2, с. 13].

Отже, реалізація радянської етнополітики на Поділлі в роки непу була спрямована на завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків і євреїв. Задля цього було організовано мережу національних сільських і селищних рад, налагоджено систему отримання освіти рідною мовою, створювалися можливості доступу до відповідної преси, забезпечено доступ до участі в судових засіданнях рідною мовою. Однак усі зазначені досягнення були лише ширмою для утвердження колоніального статусу України в складі російсько-більшовицької імперії. Саме тому вже в 1930-х роках вони були ліквідовані, а активні учасники розбудови структур нацменшин – репресовані.

Література:

1. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.
2. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. XX ст. *Краєзнавство*. 1999. № 1–4. С. 33–38.
3. Григорчук П.С. Сільські ради національних меншин в Україні в 20-і роки XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія»* : збірник наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 110–115.
4. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. 406 с.
5. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 188 с.
6. Нестеренко В.А. Ставлення національних меншин до українізації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. університету ім. І. Огієнка. Серія «Історичні науки»*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 15. С. 441–451.
7. Нестеренко В.А. Російські навчальні заклади Поділля у 20–30 роки XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 17. С. 84–94.
8. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) : збірник док. і матеріалів / ред. кол. : І.О. Пшук (відпов. ред.), А.Г. Бабенко, С.Я. Вініковецький та інші. Вінниця, 1957. 560 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 398.
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1510.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 346.
12. Державний архів Вінницької області (дала – ДАВО). Фр. 925. Оп. 1. Спр. 139.
13. ДАВО. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 413.
14. Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.) : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 228 с.
15. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3152.
16. Скарубський М., Коптев Н., Черновол П. Законы о труде рабочей молодежи. Харьков : Пролетарий, 1925. 152 с.
17. Єрмак О.П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі. *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України* : матеріали V Всеукр. конфер. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 539–541.
18. Державний архів Хмельницької області (дала – ДАХМО). Фр. 926. Оп. 1. Спр. 9.
19. ДАВО. Фр. 93. Оп. 1. Спр. 719.
20. Історія села Городківка. URL: <https://korovay12.blogspot.com/p/blog-page.html>.
21. ДАВО. Фр. 93. Оп. 1. Спр. 550.
22. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 643.
23. ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 374.
24. ДАВО. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 404.
25. ДАВО. Фр. 489. Оп. 1. Спр. 40.
26. Мінц С. Як з переселенням на Вінниччині. *Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів*. 1928. № 22 (741). 11 бер. С. 6.